

Mikoleta eskuizkribuko txistukarien auziaz¹

Sobre la cuestión de las sibilantes del manuscrito
Mikoleta

Sur la question des sifflants dans le manuscrit
Mikoleta

On the problem of sibilants in the *Mikoleta* manuscript

ZULOAGA, Eneko

Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

eneko.zuloaga@ehu.eus

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2579-6327>

DOI: <https://doi.org/10.59866/eia.v1i70.296>

Jasotze-data: 2024/11/21

Behin-behineko onartze-data: 2025/01/09

Behin betiko onartze-data: 2025/02/10

Tradizioz, *Mikoleta* eskuizkribuan txistukarien neutralizazioa aurreraturik zegoela uste izan da; alta, Ulibarrirekin (2015) bat, azalpen horrek ez du argitzen nolatan erabil daitekeen <s> grafema (ia) edozein txistukari adierazteko. Lan honek Mikoletaren *Modo breve de aprender la lengua vizcayna* testuko txistukarien azterketa grafonologikoa dakar: erdal txistukariak garaiko aldaketa-dinamiken arabera azaltzeaz gain, euskaraz <s>-ren erabilera zabala azaltzeko proposamena aurkezten du. Halaber, euskal txistukarien sisteman neutralizazio aurreratuaren zantzuak ere bazirela proposatzen du.

Gako-hitzak: grafematika, fonologia, txistukarien neutralizazioa, Euskara Zaharra, Mikoleta.

¹ Lan honek honako ikerketa-proiektu hauen babesa izan du: «Monumenta Linguae Vasconum VI: *Avances en cronología de la historia y prehistoria de la lengua vasca*» (PID2020-118445GB-I00) eta «Hizkuntzalaritza diakronikoa, tipologia eta euskararen historia» (IT1534-22) egitasmoena.

Tradicionalmente, se ha pensado que el manuscrito *Mikoleta* muestra avanzada la neutralización de las sibilantes vascas. Sin embargo, de acuerdo con Ulibarri (2015), dicha perspectiva no explica la posibilidad de emplear el grafema <s> para expresar (casi) cualquier sibilante. En este trabajo se ha llevado a cabo un análisis grafofonológico de las sibilantes castellanas y vascas del texto *Modo breve de aprender la lengua vizcaína*, se ha contextualizado el sistema castellano dentro de los cambios lingüísticos de la época y se ha tratado de explicar el uso extendido de <s>. Además, se defiende la existencia de indicios de neutralización avanzada en el sistema vasco.

Palabras clave: grafemática, fonología, neutralización de las sibilantes, Vasco Antiguo, Mikoleta.

Traditionnellement, on observe que le manuscrit *Mikoleta* présente une neutralisation avancée des sifflantes. Cependant, Ulibarri (2015) soutient que cette perspective néglige l'utilisation du graphème <s> pour représenter (presque) toutes les sibilantes. Dans cet article, je propose une analyse graphophonologique des sibilantes castillanes et basques présentes dans le texte *Modo breve de aprender la lengua vizcayna*, je contextualise le système castillan dans le cadre des changements linguistiques de l'époque et tente d'expliquer l'usage étendu de <s>. En outre, j'apporte des éléments démontrant une neutralisation avancée au sein du système basque.

Mots-clés : graphématique, phonologie, neutralisation des sifflantes, Basque Ancien, Mikoleta.

Traditionally, the *Mikoleta* manuscript has been understood to exhibit advanced neutralization of sibilants. However, Ulibarri (2015) argues that this view overlooks the use of the grapheme <s> to represent (almost) any sibilant. This paper offers a graphophonological analysis of the Castilian and Basque sibilants found in the text *Modo breve de aprender la lengua vizcayna*, situating the Castilian system within the broader linguistic shifts of the period and examining the extensive use of <s>. Additionally, evidence is presented for advanced neutralization within the Basque phonological system.

Keywords: graphematics, phonology, sibilant mergers, Old Basque, Mikoleta.

ZULOAGA, Eneko (2025). «On the problem of sibilants in the *Mikoleta* manuscript», *Euskera Ikerketa Aldizkaria* 70 (1): 381-419.

1. Sarrera
2. Txistukarien neutralizazioa
3. *Mikoleta* eskuizkribua
4. Ikuspegiak *Mikoleta* eskuizkribuko txistukariez
 - 4.1 Ikuspegi tradizionala
 - 4.2 Ulibarriren ekarpena
5. *Mikoleta* eskuizkribuko txistukarien azterketa
 - 5.1 Erreboluzio fonologikoa gaztelaniaz
 - 5.2 Mikoletaren erdal txistukariak
 - 5.3 Mikoletaren euskal txistukariak
 - 5.3.1 Frikarien saila
 - 5.3.2 Afrikatuen saila
6. Eztabaidagaiak
 - 6.1 Neutralizazio-zantzuak
 - 6.2 Fenomeno grafiko hedatuagoa
 - 6.2.1 Amenduxen eresia (1564)
 - 6.2.2 Landucciren hiztegia (1562)
 - 6.2.3 Ibarguen-Cachopínen kronika (XVI. mendearen amaiera)
7. Ondorioak

Bibliografia

1. Sarrera

Azken hamarkadotako ikerketek aurrerapen esanguratsuak ekarri dituzte hala euskal grafiaren historiaren esparruan, nola fonologia diakronikoarenean. Egungo ezagutza orain dela mende erdikoa baino zehatzagoa eta sendagoa da. Grafiaren esparruan, Altzibarren (1992), Pikabearen (1993) edo Mujikaren (2002) lanez gain, hainbat testuren edizioetan eginiko azterketa grafematikoak ezin utzizkoak dira². Fonologia historikoaren arloan ugariagoak izan dira ekarpenak, Mitxelenaren (2011 [1961]) bidetik euskararen (proto)historia berreraikitzeke bermaleku emankorrak izan direla eta: ikertzaile franko arduratu dira sistema eta berrikuntza fonologikoen izaeraz, kronologiaz eta dialektologiaz.

Euskal filologoen artean ezagunak dira euskararen eredu estandar orokorraren berankortasunak tradizio idatzian izandako ondorioak: euskal idazleak erdaretan alfabetatu dira oraintsu arte, eta erdaraz eta erdararako ikasitakoak baliatu behar izan dituzte, euskararen zenbait hots adierazteko, defektiboak izan arren³. Horren adibide garbia da txistukarien adierazpena. Hego Euskal Herriko euskal testuetan, gaztelaniaren tradizioko <c>, <ç> eta <z> grafemak dira ohikoak euskal frikari bizkarkaria adierazteko, eta <s> edo <ss> frikari apikaria emateko; alabaina, frikariaren eta afrikatuen arteko bereizketa ez zen Larramendi etorri arte finkatu (Lakarra 1985), eta orduz geroztik ere ez zen erabat orokortu. Areago, XVI.-XIX. mendeen artean bazen beste joera bat, gutxitan aipatu dena eta lan honen erdigunera dakardana: txistukari bizkarkari eta apikariak, frikari zein afrikatu izan, <s> grafemaren bidez (ere) adierazten dituzten testuetakoa.

Idazkera-irizpideen batasunik ezak eta euskal testuetan ikusten diren poligrafia- eta polifonia-kasuek nahitaezko egiten dituzte azterketa grafematiko partzialak, inoiz joera orokorrak azaleratuko badira. Halaber, ezagutu

² Ikus, gainera, Gorrotxategi, Igartua eta Lakarra (2018), garaian garaiko grafiaz dakiguna laburbiltzen duena.

³ Madariaga kaligrafoak XVI. mendean egindako ahalegina gorabehera; ikus Urgell eta Ulibarri (2019).

arren, duela denbora gutxira arte ikertu ez diren bi alderdi erdigunera ekarri behar dira euskal testu zaharretako arazo grafofonologikoak ikertzean: erdal grafien historia, alde batetik, eta garaian garaiko erdal sistema fonologikoak, beste alde batetik. Izan ere, biok izan zuten eragina euskal idazleengan. Hartara, saihestu egin behar dira irakurketa eta interpretazio inpresionistak, inoiz euskal idazleenganako gutxiespena ere eragin izan dutenak. Oyosak (2013: 294) zioenez (ikus, halaber, Núñez-Méndez 2021: 14), testu batean aurki daitekeen ezegonkortasun grafikoa ez zaio zertan aldakortasun fonetikoari egotzi: arau grafikoen nahastearen ondorio ere izan daiteke eta, horrenbestez, ikertzaileari dagokio ezer ondorioztatu aurretik azterketa grafematiko xehea egitea, hizkuntzaren barneko ezaugarriak eta tradizio grafikotik datozenak bereizteko.

Neure lan honek bi alderdi horiek landu ditu: Rafael Mikoleta bilbotarraren eskuizkribuaren kopia ezaguna ardatz hartuta⁴, helburu dut alderdi grafikoa eta fonikoa bereiztea, alde batetik, eta testuan txistukarien neutralizaziorik edo neutralizazio-zantzurik ote dagoen argitzea, bestalde. Zehatzago esanda, azken urteotan irekitako auzi bati irtenbide-proposamena eman nahi diot lan honetan. Tradizioz (§ 4.1) Mikoletarengan txistukarien neutralizazioa erabatekoa zela baieztu izan den arren, egiazki kontu grafikoa ez ote den proposatu zuen Ulibarrik (2015). Hemen, bada, proposamen bitzuok berrikusi ditut, aurreko lan batean (Zuloaga 2019) hasitako bideari jarraituta.

2. Txistukarien neutralizazioa

Mendebaleko euskaran txistukarien neutralizazioa da sistema kontsonantikoaren berrikuntza esanguratsuen. Funtsean, protohistoriatik zetorren eta euskalki batzuetan oraindik ere gordetzen den txistukarien sistema seitar erlatiboki konplexuan zenbait bereizketa neutralizatu egin dira Euskal

⁴ Ibarrari eta Hidalgo (2021) esker, ezagutzen den eskuizkribua ez Mikoletaren eskukoa, baina Samuel Sainthillen kopia delako zantzu garbiak daude orain; beraz, testua «Mikoleta eskuizkribua» izendatuko dut, Mikoletak 1653an ekoiztitako testuaren Sainthillen kopiatzat jo behar dela baitirudi.

Herriko mendebalean eta erdialde zabaleko kostaldean. Frikarien sailean apikariaren aldeko neutralizazioa gertatu da, eta afrikatuen sailean bizkarkariaren aldekoa⁵. Neutralizazio-prozesu bitar horri «neutralizazio tradizionala» deituko diot lan honetan, euskal testuetan ageri den lehenengoa eta hedatuena delako, eta berau izango dut aztergai. Beraz, aztergaietatik kanpo utziko ditut bestelako neutralizazio-prozesuak, Bizkaiko hizkera batzuetan egungo hitzun gazteen artean gertatzen direnak (ikus Hualde 2010), zein Gipuzkoako eremu batzuetan bizkarkariaren alde gertatutakoak (ikus Zuloaga 2020; Krajewska, Zuloaga eta Egurtzegi 2022).

Txistukarien neutralizazioaren gertalekuei dagokienez, frikariak eta afrikatuak bereizi behar dira, bereizketaren galera ez delako bi sailetan txistukari beraren alde gertatu eta galeraren erritmoa ere ez delako bera izan. Frikarietan lau ingurune desberdinu dira Mitxelenaz (2011 [1961]: § 14.2) geroztik, eta bereizketa hori lagungarria da, zehaztasunaren mesedetan, berrikuntzaren indarra neurtzeko: (a) herskari aurea; (b) hitz amaiera; (c) hitz hasiera eta (d) bokal artea. Mitxelenak berak ikusi zuenez, herskari aurean eta hitz amaieran errazago gertatzen da neutralizazioa. Lau ingurune horiez gain, ozen ondoko kokagunea ere badago, baina arazotsua da kokagune hori, frikariak eta afrikatuak grafikoki bereizten ez diren testuetan ezin baita ebatzi ebakera zein zen.

Neutralizazio tradizionalaren hedadurari dagokionez, Mendebaleko euskararekin lotzen bada ere, ezaugarri supradialektala da izan, hedadura oso zabalekoa eta, dirudienez, multifokala (Atutxa eta Zuloaga 2014; Zuloaga 2020). Euskara Arkaikoaz⁶ geroztik aurki daitezke neutralizazioaren zantzuak ingurune ahulenetan, Bizkaian ez ezik, baita Araban, Gipuzkoan eta Nafarroan ere (Zuloaga 2020: § 4.7). Osterantzekoa da orduz geroztik neutralizazio horrek izandako bilakaera: Euskal Herriko mendebalean ingurune guztietan sistematizatu zen bizpahiru menderen buruan, eta Euskal Herriko kostaldetik hedatu zen, nahiz eta hizkera guztietan indar berarekin egin ez.

⁵ Horiez gain, sabaiaurreko frikari eta afrikatu bana ere badaude, baina oro har ez dira neutralizazio-prozesu tradizionaletan nahastu. Ikus Hualde (2000, 2010).

⁶ Euskararen periodizaziorako, Lakararren (1997) proposamenari jarraitzen diot.

3. Mikoleta eskuizkribua

Mikoletaren *Modo breve de aprender la lengua vizcayna* (1653) obrak interes berezia du, euskararen corpus historikoa gobernatzen duten gai eta funtzio erlijiosoez kanpokoa baita. 28 orrialdeko testu elebiduna da eta euskaratik ikasteko materialak dakartza. Londresko British Libraryn dago. Testua kaleratzeke gorde zen XIX. mendearen amaierara arte: Sanpere i Miquel historialariak (1880) argitaratu zuen lehenengoz *Revista de Ciencias Históricas* aldizkarian, eta handik gutxira berrargitaratu. Mendearen amaieran, Dodgson (1897) kaleratu zuen berriz, aurrekoaren zenbait akats zuzenduta, Sevillan. XX. mendearen bigarren erdian, Mitxelenak (2011 [1964]) eta Sarasolak (1983) atal batzuen edizioak atondu zituzten, eta Zelaietak (1988, 1995) testu osoaren beste transkripzio bat eman zuen.

Alderdi filologikoari dagokionez, Ibarrek eta Hidak (2021) oraintsu argitaratutako lanak datu berriak ekarri ditu eskuizkribuaren egileztaz eta transmisioaz: Dodgson (1899) plazaratutako susmo bati jarraikiz, eskuizkribuko letra-moldea Mikoletaren beraren eta Samuel Sainthill jaun ingelesaren beste eskuizkribu batzuetako letra-moldeekin alderatu dute, eta elkarren antz handiagoa ei dute 1653ko eskuizkribuko eta Sainthillen beste eskuizkribu batzuetako idazkeretik; hots, orain arte Mikoletaren eskukotzat jotako eskuizkribua ez litzateke Mikoletak berak prestatua, ezpada Sainthillek egindako kopia txukuna.

4. Ikuspegiak Mikoleta eskuizkribuko txistukariez

4.1 Ikuspegi tradizionala

Mitxelenaz (2011 [1961]: 232, 2011 [1964]: 18) geroztik, *Mikoleta* eskuizkribuan <s>-ren bidez edozein kokagunetako bizkarkariak eta apikariak adierazteko aukera eta poligrafia-kasuak neutralizazioa gauzaturik egoteari egotzi zaizkio. Mitxelenaren baieztapenei erreparatuta, XVII. mendeko Bizkaiko mendebaleko testuak/eremuak bereizi zituen Lakarrak (1996: 145-146), eta iparraldekoak (*Refranes y sentencias* eta *Mikoleta*) eta hegoal-

dekoak (*Viva Jesus* eta Orozkoko 1739ko otoitzak) desberdindu beharra erakutsi zuen hark. Orobat, halaxe zioen Pagolak:

Kontsonantismo mailan xistukarien grafien eta ahoskeraren nahasketak dira aipagarrienak eta, azken honen ondorio bezala, jarrai daitezkeen desfonologizazioak eta, azkenik, sistema murrizketa. Fenomeno hau bizkaieran hasten da eta, dirudienez, mendealdean; Micoleta bera litzateke horren lekuko erakusgarriena, grafien nahasketari dagokionez batez ere. XVIII. mendean Larramendik ere gauza bera egiaztatu zuen Bilboko euskararen ahoskera txarra zela-eta, xistukariena batez ere. Esan daiteke, beraz, eta ezagutzen dugun euskarazko literaturak agertzen duenez, XVII. mendean hasiko zirela nahasteak, bereziki Bilbon eta inguruetan, lehenbizi ahoskeran, noski, gero literaturan agertuko zirenak. (2002: 204)

Areago, Mikoletaren testuko koherentzia, arreta eta ziurtasun falta kritikatu zuen Pagolak (2002: 202). Hualdek, halaber, ikuspegi tradizionalarekin bat egin zuen:

El examen de los textos parece indicar, pues, que la neutralización de sibilantes vascas tiene su origen en la zona de Bilbao en el siglo XVII. La expansión por la zona del dialecto occidental o vizcaíno a partir de este foco debió de ser bastante rápida (...). Lo que la preponderancia de la evidencia nos muestra es que la neutralización de sibilantes vascas en inicio de sílaba es un fenómeno que comienza en la época y lugar de nacimiento de Micoleta, es decir en el siglo XVII y en el habla de Bilbao, para de allí extenderse progresivamente por toda la zona de dialecto vizcaíno, incluyendo el occidente de Gipuzkoa. (2010: 108-110)

Berebat Atutxak:

Mikoletak darabilen idazkeragatik eta grafema bakoitzari ematen dion erabileragatik, apikari eta lepokarien arteko nahasketa handia dagoela ikus daiteke, ez frikarietan bakarrik (*ysan, sagos, elestun, sorrostu guilsea*), baita afrikatueta ere (*azegin, lozea*). Badirudi Mikoleta lepokari eta apikarien arteko nahaste horretaz konturatu zela eta bere burua zuzendu nahian-edo, hiperzuzenketak egin zituen. (2013: 69)

Eta Atutxak eta Zuloagak:

A la vista de los datos aportados por Atutxa (2011, 2013), creemos que el proceso de extensión del fenómeno aquí tratado es, como suele ser habitual, algo más complejo que una propagación por contagio, si bien reconocemos el papel fundamental de Bilbao y aceptamos una dirección oeste > este en la evolución del fenómeno (...). Retomando el fenómeno vasco y teniendo en cuenta lo dicho hasta ahora, deberíamos pensar en centros urbanos occidentales como Bilbao o Vitoria-Gasteiz, entre otros, como primeros centros de difusión de la neutralización de las sibilantes. (2014: 25)

Laburbilduz esan dezadan, beraz, 1960ko hamarkada ezkerreko, oso aurre-ratutzat edo burututzat jo ditugula euskalariok neutralizazio-prozesuak XVII. mendearen erdialdeko Bilboko euskarari. Hain zuzen, *Mikoleta* eskuizkribuko sistema grafikoa izan da hori baieztatzeko euskarri nagusia.

4.2 Ulibarriren ekarpena

*Dotrinazko sermoitegia*⁷ aztertzen ari zela, *Mikoleta* eskuizkribuko egoera bertsua aurkitu zuen Ulibarririk (2015), ñabardurak ñabardura: oro har <s> erabiltzeko aukera, edozein ingurunetako (ia) edozein txistukari adierazteko. Horren aurrean, ikuspegi tradizionala zuzendu beharra eta azalpen grafiko hutsa proposatu zituen, garaiko gaztelaniaren sistema fonologikoa eta grafikoa aintzat hartuz:

Garai hartako gaztelaniak dagoeneko txistukari bat baino ez zuen, alegia, /š/ (<s, ss> grafiaz): lehenagoko /s/ eta /ts/ XVII. mende hasierarako jada /θ/ bilakaturik ziren eta, hortaz, hots berri hori islatzen zuten <z, ç, c> grafiek (cf. Cano 2008a: 843). Hala Mikoletarenean nola sermoitegian kausitzen dut <s>-ren erabilera orokorra, bada, alde honetatik uler liteke: XVII.-XVIII. mendeetako euskal egileontzat grafia bakarra bide zegoen eskura txistukariak adierazteko, <s> alegia, eta honek euskal txistukariak oro (/tʃ/ izan ezik, esan bezala),

⁷ Ulibarririk (2015) Arabako ipar-mendebalean kokaturiko sermoi-bilduma mardula da, XVIII. mendearen amaierakoa.

zirenak zirela, letra horren bidez adieraztera eraman zituen. Azalpen honen ondorio da kolokan jartzea orain artean mendebaldeko neutraltzearen historiaz esan izan direnak. (2015: 137)

Aurrerago:

Sermoigile anonimoak <s> grafia darabil euskal txistukari gehienak (egungo s, z, x, ts eta tz) islatzeko, lehenago Mikoletak bezala (...). Suposatu dut biek txistukari grafia bakarra zeukatela eskura, <s> alegia, gaztelania zaharreko <x>, <z> eta <ç> txistukari grafiek jada beste hots batzuk (/x/ eta /θ/) adierazten zituztelako⁸. Hipotesi honek, tamalez, kolokan jartzen ditu orain artean mendebaldeko neutraltzearen historiaz esan izan direnak oro, eta nahikoa zailtzen du hemendik aurrera historia hori egiten lagun dezaketen lekukotasunak aurkitzea. (2015: 315)

Hipotesi ausarta da Ulibarrirena: aurreko tradizio guztiarekin etena dakar, bai eta zenbait datu eta irakurketa berrikusi beharra, eta enpirikoki dakigunaren eta jakin dezakegunaren arteko mugak berrirudikatzea ere.

5. Mikoleta eskuizkribuko txistukarien azterketa

Atal honetan aurrekoan aurkeztutako bi ikuspegiak berrikusiko ditut, *Mikoleta* eskuizkribuko txistukarien azterketa xehearen argipean. Adibideak ugari eta askotarikoak izanik, bi pausotan antolatu dut azterketa; lehenik, beste lan batean (Zuloaga 2019) eskuizkribuko erdal txistukariez ateratako ondorioak laburtuko ditut, horiek lotura baitute euskal txistukarien adierazpenarekin; ondoren, euskal txistukarien sistemaren azterketa egingo dut.

5.1 Erreboluzio fonologikoa gaztelaniaz

Hispanistek «erreboluzio fonologikoa» deitutako aldaketa-prozesu garrantzitsua XVI.-XVIII. mendeen artean gertatu zen gaztelanian. Erdi Aroko

⁸ Gerora, berankorragotzat jo zuten Ulibarrik eta Urgellek (2019: 505) /θ/-ren sorrera; Zuloagarekin (2019) bat, lan honetan ere irizkide gara.

sistema konplexua soildu egin zen orduan. Zehazki, sistema zaharrak txis-
tukari ahostun eta ahoskabeak, eta frikari eta afrikatuak izatetik sistema
sinpleagora jauzi egin zuen: alde batetik, ahostun/ahoskabe oposizioa galdu
zen, azkenen alde; bestalde, afrikatuak ahuldu eta frikari bihurtu ziren; gai-
nera, bizkarkari ahoskabearen artikulazio-gunea aurreratu eta [θ] sortu zen,
eta sabaiaurreko frikari ahoskabearen artikulazio-gunea atzeratzeak [x] sor-
tzea ekarri zuen (ikus 1. taula)⁹.

1. taula. Txistukarien erreboluzioa gaztelaniaz

Adibideak	<i>calça</i> 'galtzak'	<i>fizo</i> 'egin zuen' (3. p. sg.)	<i>cossa</i> 'gauza'	<i>casa</i> 'etxea'
Grafemak	<ç, c ^{e,i} >	<z>	<-ss->	<-s->
Hotsak	[ts]	[dz]	[s]	[z]
XVI. mendea	[ʃ]		[s]	
1650	[θ]		[s]	

Iturria: Núñez-Méndez (2021). (Neuk moldatua)

Aurreko prozesuak, baina, ez ziren gaztelaniaren aldaera guztietan gerta-
tu, hizkera batzuetan *seseo* delako fenomeno gaizto baitzen. Hispanisten
artean, Andaluziako aldaeretakako deskribatu da *seseo* bereziki, baina Eus-
kal Herrian ere aspaldirik lekukotua da. *Seseo* delako hori azaldutako hiz-
keretan bestelakoa izan zen hotsen bilakabidea. 2. taulak Andaluziako txis-

⁹ Prozesu horien arteko kronologiari dagokionez, ikertzaileak ez daude ados (Cano 2014 [2004]: 838). Fonologia naturalaren ikuspegitik begiratuta, badirudi errazago azalduko litzatekeela frika-
tizazioa > ahoskabetzea hurrenkera, Alonsorekin bat eta Pensadok (1983) prozesu fonologikoen
ordenaz eginiko lanari jarraikiz. Ikus, halaber, Echenique eta Pla (2013), Pensadoren proposame-
na berresten duena.

tukarien aldaketak labur erakusten ditu; zenbait alderdi Euskal Herriko gaztelaniara estrapola daiteke:

2. taula. Gaztelaniaren seseoaren bilakabidea

Adibideak	<i>calça</i> ‘galtzak’	<i>fizo</i> ‘egin zuen’ (3. p. sg.)	<i>cossa</i> ‘gauza’	<i>casa</i> ‘etxea’
Grafemak	<ç, c ^{e, i} >	<z>	<-ss->	<-s->
Hotsak, XIV. mendea	[ts]	[dz]	[s]	[z]
XVI. mendea	[ʃ]		[ʒ]	
XVII. mendea	[ʃ]			
Gaur egun	[s]		[ʃ] ≈ [θ]	

Iturria: Núñez-Méndez (2021). (Neuk moldatua)

Esan gabe doa aldaketa horien (ahoskabetzea, ahultzea eta ebakera fonetiko berriak sortzea) kronologia ezagutzea baitezpadakoa dela ondorio sendoak ateratzeko: berrikuntza horiek gaztelaniaz oro har eta Hego Euskal Herrian zehazki noiz gertatu eta hedatu ziren jakin beharko litzateke. Alta, Malkielek (1971: 1) zioenez, zenbait alderdi argitzea besterik ez da erdietsi, eta ziurgabetasunak, lausotasunak eta arazoak ugari dira (Satorre 1989: 267). Izan ere, aldaketa-prozesua luzea izan zen: XVI.-XVII. mendeak trantsizio-garaia izan ziren, aldaketen egonkortze- eta finkatze-garaia baino gehiago (Alarcos 1990: 53; Cano 2014 [2004]: 825). Blancoren (2006: 110-111) arabera, zenbait eremutan /θ/ hortzartekoa eta /x/ belarra sortzeko prozesuak XVI. mendean abiatuta zeuden arren, ez dirudi XVII. mendearen bigarren erdira edo XVIII.aren hasierara arte egonkortu eta orokortu zirenik. Ikus, halaber, Núñez-Méndez (2021: 48).

Banaketa geolinguistikoei dagokienez, Gaztela Zaharra eta Aragoi (beharbada Leonekin batera) jo izan dira berrikuntzen fokutzat (Cano 2014 [2004]: 835-836), nahiz eta erraza izan ez zehaztea noraino iristen zen Gaztela Zahar linguistikoa. Euskal Herrian, orduan, haxe zioen Madariaga kaligrafo arratiarrak «De la Z» atalean:

Esta letra es Griega y nuestra, y no entra en diciones latinas. Pero digan lo que quisieren los antigos, que en nuestro Castellano deue tener otra consideracion su origen desta letra que en griego. Porque no es otra cosa que vna c, comedia y mas blāda en la pronunciacion, y aun la misma c, doblada en la figura (...) De la z y de la c, no se puede dar regla mas cierta de las que se pueden entender de lo dicho, es a saber. Que siempre que pronunciaremos la c, en toda su fuerça y rigor se pone c, como *çabala*, *çigueña*: y quando la c, no trae su entero sonido, sino que viene con mayor suauidad y dulçura, entonces echaremos z, como *zagal*, *zelo*, *azibar*. Deue se pues tener mucha cuenta en que lengua y pluma ygualen a la sutileza del oydo. (1565: 101r-101v)

Ulibarrik eta Urgellek adierazitako legez, «ez dago pasarte honetan /s/ eta /ts/-ren arteko oposaketaren aztarrenik ere», Alonsoren arabera (1955: 433), <c>-ren «indarrak eta gogortasunak» /s/ ahoskabea adierazten du eta <z>-ren «leuntasunak eta goxotasunak», ostera, /z/ ahostuna (2019: 505).

Berrikuntzen hedadura dela eta, ez da erraza euskal lurretako erroman-tzeek, Gaztela Zaharraren eta Aragoiaren mugakide izanda, auzokoekin zuten lotura argi ikustea. Líbanok (1998), adibidez, alde nabarmenak aipatu zituen Aragoiko eta Nafarroako amanuenseen lekukotasunen artean. Hemengo ikergaira hurreratuta, zentzuzkoa da pentsatzea Bilbo aldeko gaztelania Gaztela Zaharrekotik hurrago zegoela, Toledokotik baino. Hualdek (2010), adibidez, neutralizatuta zekusan ahostun/ahoskabe bereizketa XVI. mendeko *Refranes* y *sentencias* bildumako eta Lazarraga eskuizkribuko erdal pasarteetan. Halere, Isasik (2006: 531) zioenez, «los datos sobre el castellano del área vasca occidental siguen siendo una ausencia notable en las reconstrucciones diacrónicas del complejo castellano». Badirudi hispanistek bereiz jartzen dituztela Penintsularen iparraldeko dinamikak: Canok, esate-

rako, «Cantabria, Vasconia, Castilla la Vieja» (2014 [2004]: 834) bereizten ditu, eta ez da ahaztekoa iparralde berritzailearen barnean ere eremu gorde-tzaileak ageri direla, hala nola Asturiasko mendebala, Salamanca, Sanabria eta Cáceres (Cano 2014 [2004]: 836).

Prozesu orokorrezt landara, Hego Euskal Herriko erdal corpora aztertuta, nahitaez aipatu behar da *seseoa*: <s>, <ss>, <ç> eta <z> grafemen arteko trukeak islatzen duena eta norabide bitan ageri dena (<ç>, <z> → <s>, <ss> eta <s>, <ss> → <ç>, <z>). Tarteka zalantzak agertu badira ere (ikus Isasi 1999: 230-231, 2006: 534), badirudi berrikuntza hori Erdi Arotik datorrela eta, areago, berau dela Hego Euskal Herriko erdal dokumentazioko ezaugarri grafiko behinena (Iribar eta Isasi 2008: 256; Isasi, Iribar eta Túrrez 2012: 175)¹⁰.

Esparru grafiko hutsetik harago joanda eta *seseoaren* jatorriari loturik, euskararen eta erromantzeen arteko ukipen-egoera eta horren eragina aipatu izan dira (Mitzelena 2011 [1968]: 345; Hualde 2010: 113). Aitzitik, gaiarekin arduratu diren ikertzaileek ez dute argi zehazterik izan zer norabidetan gerta zitekeen eragin hori. Azken aldiko ikerketek eremu euskaldun osoan deskribatu dute *seseoa* erromantzez idatzitako agerietan (Isasi, Iribar eta Túrrez 2012: 177); beraz, euskal txistukarien neutralizazioa ez litzateke beharrezkoa erromantzeko *seseoa* azaltzeko, neutralizaziorik gabeko eremuetan ere badagoe-lako. Halaber, ondorio berbera dakar kronologia absolutuari begiratzeak: neutralizazioa Euskara Zaharraz geroztik hedatu zen Euskal Herriko mendebaleko hizkeretan (Zuloaga 2020: § 4.7).

Esparru fonetikora etorrira, *seseoaren* ebakera ez da kontu ziurra: hiztun batzuek apikari ebakitzen dute, eta beste batzuek bizkarkari (Isasi, Iribar eta Moral del Hoyo 2009: 233). Ebakeraren banaketak, gainera, badu interesik euskara dialektalari begira; izan ere, lehenengoa darabilten hiztunak Euskal Herriko mendebalekoak dira (alegia, neutralizazioa hedatuen eta sistematizatu- en dagoen eremukoak), eta bigarrenak euskaraz bereizketa gorde den eremu zabalekoak. Mikoletaren garaiaz denaz bezainbatean, ez dago euskal

¹⁰ Badirudi, halere, eremuen artean aldeak zeudela; izan ere, Madariagak (1565: 101) Valentzian eta Katalunian deskribatu zuen fenomenoak, baina ez Euskal Herrian.

seseoaren ebakera zehatzaren gaineko berririk, baina hispanistek seseoaren eta ciceoaren arteko ebakera proposatu dute XVII.-XVIII. mendeetarako, Lapesak [θ] -ren bidez irudikatutakoa eta nik lan honetan [s] -ren bitartez ematen dudana (Satorre 1989: 286; Núñez-Méndez 2021: 48-49).

Horren arabera, [s] zegokeen denbora-tarte erlatiboki luze batean, eta horretatik ez [θ] berankorragoa, ezpada forma seseodunak sortu bide ziren, lehenbizi, Euskal Herriko erdal hiztunen artean.

Gaztelaniaren XVI. eta XVII. mendeetako erreboluzio fonologikoaz esandakoak hurrengo puntu hauen bidez laburbil daitezke, beraz:

- i) XVI.-XVIII. mendeen artean Gaztela Zaharreko zenbait eremutan eraldatu egin zen txistukarien sistema zaharra.
- ii) Penintsularen iparraldea berritzaile izanik ere, aldaketen erritmoa ez zen bat eta bera izan eremu guztietan. Alde batetik, neutralizazioen zantzuak daude XVI. eta, batez ere, XVII. mendeez geroztik. Bestalde, neutralizazio horietatik sorturiko ebakera berriak berankorragoak dira: badirudi hortzarteko frikaria ez zela XVIII. mendera arte egonkortu eta orokortu.
- iii) Euskal eremuko testuekin lan egitean, seseoa aintzat hartu behar da, seseoa darabilten hiztunek ez baitute [θ] ahoskatzen.
- iv) Mikoletaren garairako [s] espero da.

5.2 Mikoletaren erdal txistukariak

Hualdek (2010) *Refranes y sentencias* bildumako erdal txistukarien sistema ikertzeko baliatu zituen irizpideei jarraikiz¹¹, Mikoleta eskuizkribuko gaztelania aztertu nuen orain zenbait urte (Zuloaga 2019), hizpide ditudan

¹¹ Alegia, (a) etimologikoki txistukari ahostun eta ahoskabe zirenen arteko oposizioaren galeraren zantzuak arakatzea, ez gaztelania modernoan baina portugesezko forma gordetzailleagoetan bermatuz; (b) artikulazio-guneari dagokionez, seseoaren adibiderik ote dagoen aztertzea. Gaztelaniazko txistukari zaharren jatorri latindarraz, ikus Boyd-Bowman (1980).

gaztelania zaharreko berrikuntza fonologikoen egoera argitu nahian. Zehazki, testuak dakarren «euskara-gaztelania» hiztegia aztertuta, hona laburturik dakartzadan ondorioak lortu nituen.

i) Lehenik, gogoan hartu behar da Mikoletaren lana trantsizio-garai zabal baten erdian idatzi zela; hots, aurretik abiatutako aldaketak finkatzen eta hedatzen ari ziren bitartean. Hain zuzen, egoera horren arabera ulertu behar dira eskuizkribuak dakartzan ezaugarri grafikoak.

ii) Bigarrenik, *Modo breven* ageri den sistema grafikoak tradizio gordetzaillearen hein bateko ezagutza islatzen du, ahozkoan gertatuak —edo gertatzen ari— ziren zenbait fenomeno grafia gordetzaillearen azpian ostenduta baitaude. Egoera ez da ezohikoa: «Una grafía puede distinguir artificialmente lo que en la pronunciación es igual, o bien se ha nivelado. Una distinción gráfica no indica forzosamente la existencia de una diferencia fonética» zioen Pensadok (1983: 25). *Mikoleta* eskuizkribuari dagokionez, sistema grafikoak idazlearen erabakiak islatzen ditu:

- Bizkarkari afrikatuen sailean, bokal arteko eta ozen ondoko /ts/ zaharra <ç>-ren bidez adierazten da oro har, eta hitz hasieran ere <ç> ageri da <e, i> aurretik; izan ere, <c>-k herskari belar ahoskabea adierazten du ingurune horietan¹². Eta <c> eta <ç> vs <z> oposizioari dagokionez, azkena etimologikoki frikari ahoskabea zegoen kasuetan ageri da¹³, bokal artean nagusiki. 9v *zorra* berbak besterik ez du <z>, eta tradizio ortografikoaren bidez azaltzekoa da (Satorre 1989: 275).
- Bestalde, /dz/ ahostun zaharrari dagokionez, nahasteak gehiago dira. Hainbat adibidetan <z>-ren bidez adierazten da bokal artean eta ozen ondotik, Erdi Aroko tradizioari jarraikiz. Beste batzuetan, aldiz, <ç> ere badago bi kokagune horietan, baina ez hitz amaieran, non <-z> baita sistematiko.
- Aurrekoen argitan baieztatu daiteke, bada, *Mikoleta* eskuizkribuan <ç> eta <z> trukatu egiten direla bokal artean eta ozen ondotik, Erdi

¹² Adibide isolaturen batean <c> dago bokal artean, baina kopiagilearen akatsa izan liteke, halakoak urriak baitira; cf. 6v *endurecer*, baina 6v *endureçerse*.

¹³ Arabismoak baztertu ditut, hala nola 5r *azafrán* eta 5r *azúcar*.

Aroko gaztelaniaren afrikatu hobikari bizkarkari ahostuna eta ahoskabea adierazteko; beraz, errazena da pentsatzea, idazlearen gaztelanian bereizketak galduak zirela.

- Frikari hobikari apikari ahoskabe eta ahostunen atalean oso bakanak dira <-s-> *pro* <-ss->-ren adibideak, eta aztertutako laginetik kanpo daude (cf. 13v *aseo*). Badirudi Mikoleta gordetzaile izan zela puntu honetan, *Refranes y sentencias* bildumako erdal itzulpenetan ugarixea-goak baitira adibideak, testua mende erdi lehenagokoa izan arren: 32 *pasado*, 99 *vasura*, 173 *pasito* eta 409 *dieseys* aipatzen ditu Hualdek (2010: 102), vs Mikoletaren 7r *passado*, 8v *passar*, 8v *passo*, etab.
- Frikari hobikari apikari ahostun zaharra <-s->-ren bidez adierazten da oro har, baina zenbaitetan <-ss-> *pro* <-s-> dago eta hitz batzuetan grafia biak aurki daitezke: 6r *casa* (baina 12v eta 13r eta 13v —birritan— eta 14r *cassa*); 7v *mesa* (baina 12v eta 13v *messa*); 11r *camisa* (baina 6r *camissa*).
- Arestiko datuok bi joera islatzen dituzte berriz ere. Lehenik, <ss> *pro* <s> erabiltzeak erakusten digu posible zela bi grafemak trukatzea bokal artean; gainera, hitz berean <-s-> zein <-ss-> erabili ahal izateak zalantzarako tarte gutxi uzten du, eta errazena poligrafia proposatzea da. Bigarrenik, eskuizkribuak idazlearen hautu gordetzaileak islatzen ditu berriz ere: oro har <ss> → <s> norabideko aldaketa gertatzen da (bokal arteko adibideak besterik ez dut aurkitu, afrikatuen sailean legez).
- Maiztasun handiko zenbait aldaeraren azterketa kuantitatiboak berretsi egiten du ahostun/ahoskabe neutralizazioaren egoera aurreratua, baita zenbait aldaera grafikotzat jo beharra ere. Eskuizkribu osoa erabilita eta *decir*~*dezir* aldaerei dagokienez, 29tan aurkitu ditut *decir*, *dice*..., eta 15 aldiz *dezir* ereduak. Aldiz, *hacer*~*hazer* sortakoak aztertuta, azkena (zaharragoa) da ugariagoa: *hace* bakarra vs *hazer* ereduko 24 adibide. Kasu honetan, beraz, aldaera modernoa erabat minoritarioa da. Apikarietan, Mikoletak sistematikoki jokatu zuen *cosa* hitza erabiltzean: 23 aldiz aurkitu dut *cosa(s)* eta *coza*-ren adibide bakarra dago: neure iritziz, seseoarekin lotzekoa da.

iii) Hirugarrenik, *seseoa* bete-betea lekukotzen da espero zitekeen bi norabideetan: (a) <c>, <ç>, <z> → <s>, <ss> (6v *coser* ‘cocer’, ‘ego-si’; 7v *messer* ‘mecer’, ‘zabukatu’) eta (b) <s>, <ss> → <c>, <ç>, <z> (6r *cidra* ‘sidra’, ‘sagardoa’ 5r *abraçar* ‘abrasar’, ‘kiskali’; 5v *boztezo* ‘bostezo’, ‘aharrausia’).

Hartara, a) kasuan ahoskera *seseoduna* ageri da, eta (b)-ko adibideek aldaera grafikoaren itxura dute; alegia, hiperzuzenketena. Azken batean, bizkarkari eta apikari zaharren adierazpena aztertzean azaldutako ideia berberak dira hemengoak ere: idazleak arau orokorrago, zuzenago edo jasoago bat erabiltzearen alde egin zuen, erabat lortu ez arren, eta testuak tokiko hizkeran *seseoa* arrunta zela islatu. Hain zuzen, *seseo* kasuak zuzentzeko (edo hiperzuzentzeko) ahaleginak, ahoskera *seseodunak* gorengo gizarte-mailetan eta horren ondorioz idatzi orduan ere zukeen prestigio faltaren erakusgarri bide dira. Mikoletaren garaia aintzat hartuz, bilbotarrak bereizketa grafiko hutsa baliatu zuen idatziz, idazlari ikasien artean gertatu ohi zenez (Satorre 1989: 272).

iv) Laugarrenik, Bilbo aldean 1650ean /θ/ proposa daitekeen ebatzi behar da. Homofoniak saihesteko artikulazio-gunea aurreratzea eragin zuten prozesuak (frikatizazioa eta ahoskabetzea) hedatuta eta orokortuta zeuden Mikoletak bere lana idatzi zuenean, eta hala agertzen du testuak; horrenbestez, hortzartekotzea gerta zedin behar ziren baldintzak betetzen ziren. Horren argitan, pentsa liteke, Ulibarrirekin (2015) bat, hortzartekoa hain hedatuta zegoela non posible eta beharrezko baitzen <c>, <ç> eta <z> grafemak /θ/ adierazteko gordetzea. Horrek, bide batez, euskal testuan <s>-k (ia) edozein txistukari adierazi ahal izatea azalduko luke. Gaztelaniaren esparrutik irten gabe, halere, ikuspegi horrek badu arazo bat: Mikoletak argiro erakusten du Bilboko *seseoa*, eta gogoan hartu behar da *seseoa* darabilten hitzunek ez dutela hortzartekorik ahoskatzen. Hiperzuzenketatzat jo daitezkeen kasuak ere oztopo dira; izan ere, 5v *boztezo*, 6r *graxa*, 6r *cidra*, 8r *coza* edo 9v *toz* adibideetan ezin pentsa liteke hortzartekoa zegoenik. *Seseoaren* ebakera dela eta, berriz gogoratu behar da [s] bazela bai Penintsularen iparraldean, bai hegoaldean (Satorre 1989: 286).

Neure ustean, hispanistek behin eta berriz aipatzen duten kronologia berankorra eta Mikoletaren testuko sistema grafikoa ez dira lagungarri Bilbo

aldean [θ] arrunta zela pentsatzeko. Ordurako soildua zen Erdi Aroko txistukarien sistema, hortzartekoaren sorrera eta orokortzea berankorragoa dirudi. Beraz, zertxobait egokitu beharra daukat Ulibarriren (2015) proposamena Mikoletaren lanari dagokionez, hortzartekoari buruzko azalpena apur bat aldatuz: gaztelaniazko *siseo*arekin/*ciceo*arekin lotuko nuke auzi hau ([ʃ] edo Lapesak [ʰ_s] gisara irudikatutako ebakera), eta Mikoletarenean <s>-k euskaraz bizkarkariak (ere) adieraz ditzakeela baietsi.

5.3 Mikoletaren euskal txistukariak

Gaztelaniaz txistukariak adierazteko sistema grafikoaren gaineko ezagutza zehatzagoa izan ondoren, euskaraz txistukarien neutralizazioaren zantzurik ote dagoen argitzea da atal honen helburua; hots, bi hizkuntzok elkarren alboan ezarririk, euskarazko pasarteetan zer den grafiko eta zer den foniko argitu nahi dut.

5.3.1 Frikarien saila

Txistukari frikarien sailean zailtasunak poligrafia-kasuak argitu nahi direnean azaltzen dira, bai eta neutralizazio-zantzuak dauden ebatzi nahi direnean ere. Azpiatal honetan ingurunez ingurune aztertuko dut txistukarien adierazpena, neutralizazioa errazen gertatzen den inguruetatik hasita.

Etimologikoki bizkarkaria zegoen kasuetan <s> ia bakar da herskari aurrean, ondoko kontsonantea <t>, <p> zein <c, q> izan (halere, <st> multzoa da ugariena). Guztira herskari aurreko <s>-dun 100 adibidetik gora daude eskuizkribuan: 2r *elestunoc*, 5r *sorrostu*, 5r *bustin*, 6r *bustanna*...; 5v *escurra*, 6r *escondu*, 5r *esquerretati*, 9r *egusquia*...; 2v *espatea*, 7v *vaspia*, 9v *ospina*, 10r *saspi*... Eskuizkribu osoan ez dut <zc>, <zq> zein <zp> multzorik aurkitu, eta <zt> bakarrak (9v *maztia*) hiperzuzenketa dirudi.

Hitz amaieran ere <s> da arruntena, luzaz: 2r *xaunagas*, 3v *a vis* ‘ha biz’, 4r *sagos*, 8r & 14r *es*, 13r *baricus*, 13v *betos*, 14r *erras*, 8r *es*, 14v *guilsas*, 14v *dagos*, 15r *baditus*, etab. Aldiz, oso gutxi izan arren, aurreko kokagunean

baino ugarixeagoak dira <z>-k: 5r *yaz* ‘iaz’, 5v *bolar* – *egaz eguin*, 6r *contigo* – *sugaz*, 6v eta 14v *artez*, 10v (bitan) eta 12v eta 13r eta 13v eta 14r *leguez*¹⁴.

Amaieran <z> duten hitzak oso gutxi dira <s> dutenen aldean (100 bat), baina sorta honetan esanguratsua da adibideen kopurua aurrekoan baino handixeagoa izatea eta amaieran <s> duten aldaera batzuk <z>-z ere agertzea, hala nola komitatiboko eta instrumentaleko markak dituztenak, eta *legez* hitza.

Hitz hasieran errepikatu egiten da aurreko sortako eskema: <s> duten formak gainerakoak baino oparoagoak dira (300etik hurbil), baina aurreko kasuetan baino ugarixeagoak dira <z> eta <ç> dituztenak:

- i) Ondare zaharreko berba edo maileguak: 2v (bitan) *zuria*, 2v *zuriac*, 5v eta 8r *zagua*, 6r *zerua*, 7r *zayna*, 7r *zauria*, 8r *zyla*, 10v *zeloac*, 12v *zapatac*; 6v *çuritu*, 6v *çauala*, 7v eta 8r *çeatu*, 12r *çerua*.
- ii) Mailegu moderno edo gordinak: 12v (bitan) *çiertu*, 14r *çelestinac*, 14v *çiertuan*.

Hitz hasieran poligrafia aurki daiteke zenbait kasutan <s> erabilienaren eta <z> eta <ç> ez hain erabilien artean. <z>/<s> oposizioari dagokionez, *zil* berbari loturik besterik ez dut aurkitu adibide bat: 8r *ombligo* – *zyla*, *syla* dakartza testuak ondoz ondo. Hori ikusita, Pagolak (2002: 205) *zil* hitza bi eratara ahoska zitekeela iradoki zuen: hala izan daiteke, baina, halaber, poligrafia-kasu bat dela pentsa daiteke, hitz amaieran <-s> zein <-z> duten kasu-marketan bezala. Bestalde, <ç>/<s> bereizketari dagokionez, sei aldiz aurkitu dut *suri*- eta behin *çuri*-; behin *çauala* ‘zabala’ eta bitan *sabaldu*.

Bokal arteko kasuek jarraitu egiten diote aurreko sortetako joerari salbuespenetan, eta <VsV>-dunak askoz ere ugariagoak izan arren, aurreko hiru sortetan baino sarriago ageri dira <VzV> eta <VçV>¹⁵:

¹⁴ 13r *tapiz* ematen du, baina mailegatutako grafia izan daiteke (gaztelaniaz ere *tapiz* dakar).

¹⁵ Behin aurkitu dut <c> (13r *mecede*), baina kopiagilearen akats txiki bat besterik ez bide da hitz beraren gainerako adibideen argitan.

- i) Ondare zaharreko berba edo maileguak: 5r eta 5v *bizarra*, 6r *azala* (baina 7r *asala*), 6v *arteza*, 6r *arguizaguia*, 6v *yzarra*, 8r *vizarra*, 8r *guizon* (baina 7v *guison*, 8r eta 12v *guisona*, 13v eta 14v *guisonac*), 9v *azebaria*, 12v *orraziagas*, 12v *vaziña*, 13v eta 14r *errazoea*, 13v *errazoeagas*, 4r *vaçina*, 5r *luçatu* (baina 7v *lusea*), 7r *yrapaçi*, 8v *orraçia*, 9r *açia*, 14v *guiçacume*.
- ii) Mailegu moderno edo gordinak: 2v *Xerezen*, 5r *azefraea*, 5r *gozotu*, 15r *cabezoe*, 5r *azucarea*, 6v *gozoa*, 12v *barnizadua*, 12r *azotaduen*, 14r *ta-zatan*, 14r (bitan) *taza*, 14r *azeytuna*, 14v *dozena*, 14v *gozo*; 9r *oraçio-noe*, 12v *comparaçiñoytic*, 12r *meçedeorrec*, 12r *raçu*, 13r *pedaçuc*, 13r (bitan) *meçede*, 13r *meçedeoc*, 14r *palaçiora*, 14v *doçena*, 27v *viçioa*.

Aurrekoetz landara, zenbait adibidetan <ss> ere badago: 5v *assea* ‘aza (abs. sg.)’, 7r *assurra* ‘hezurra’, 8r eta 14r *messea* ‘meza (abs. sg.)’, 9v *aussoa*, 10v *sufri essasu*, 12v *bissarrau*, 14r *essarri*, 15r *esseyen*.

Arestiko adibideez aritzean, kontuan hartu behar da zerrendatutako hainbat elementu mailegu modernoak direla eta Mikoletarenean parez pare ageri direla erdal eta euskal formak hiztegian, poemen itzulpenean eta elkarriketetan. Horrek, agerikoa denez, hitza ez ezik grafia ere mailegatzea ekar zezakeen hainbat kasutan. Eragin horren mende jar daitezke, agian, arestiko *palaçiora*, *pedaçuc*, *cabezoe* edo *Xerezen*. Aitzitik, azalbide hori ezin da automatikoki erabili eta Mikoletaren gaztelaniak islatzen dituen bestelako fenomenoak ere aintzat hartu behar dira, inoiz euskal testua gaztelaniazkoa baino kontserbadoreagoa baita grafikoki: euskarazko *taza* ‘katilu’-ko <z> gaztelaniatik mailegatutzat eman liteke, baina gogoan hartzekoa da, *seseoa* tarteko, 14r *Por cuål tasa* dakarrela Mikoletak berak, eta alboan 14r *Seyn tazatan*. Berdina gertatzen da elkarriketetan aipatzen den izen berezi batekin: gaztelaniazko tradizioko *Ganassa* (Vélez-Sainz 2000) *Ganaça* ematen du Mikoletak gaztelaniaz, eta *Ganasa* euskaraz, Minsheuk (1599: 2) dakarren *Ganasa*-rekin bat etorrita.

Frikari apikariaren adierazpenari dagokionez, <s> grafema da nagusi (2r *sagarra*, 6r *sagardaoa*, 9r *sarea*; 3r *esaten*, 5r *arnasea*, 5v *besoa*; 5r *laster*, 8r *nescatoa*, etab.) eta bokal artean <ss> ere badago (5r *abbadessea*, 6r *assi*, 7r *françessea*, etab.). Aurreko kasuez landara, arreta ematen du <ç> eta

<z> agertzeak etimologikoki apikaria dagoen adibide batzuetan, hiperzuzenketen itxura baitute: <ç> bokal artean dago, eta <z> herskari aurreko eta hitz amaierako adibide banatan: 5v *baçaça* 'basatza (abs. sg.)', 5v *suritaçuna*, 6r *eroçi*, 8r *vçigui* 'usigi, ausiki'; 7r *ynex eguin* 'ihes egin', 9v *maztia* 'mahastia'.

5.3.2 Afrikatuaren saila

Oro har, *Mikoleta* eskuizkribuan ez dira frikariak eta afrikatuak grafikoki bereizten, nahiz eta, tarteka, grafiaren historiarako aparteko interesa izan dezaketen digrafoak ageri diren.

Bizkarkarien sailean lau grafema hauek daude, maiztasun handienekotik txikierrenetara aurkeztuta: <z>, <ç>, <c> eta <tç>. Hona hemen laurron adibideak: 5r *garraza*, 5r *orraza ta jostorraza*, 5v *coroza* 'gorotza', 6r *ycaza*, 6r eta 10v *vioza*, 7r *ardaza*, 7v *mayaza*, 9r *azeguin* 'hatz egin', 9r *gaza*, 9r *puza*, 10r *martizena*, 10v *bioza*, 13v *yçal*, 14r *vrgazi* 'urgatzi'; 8r eta 10r *bederaçi*, 8v *amaraça* 'amarratza', 10r (bitan) *emereçi*, 10r *bederaçi-eun*, 10r *ogueyta emereçi*; 14v *emerecico*; 5r *burucorratça*.

Aurrekoekin batera, baina, bokal artean eta hitz amaieran <s>-ren eta <ss>-ren bidez ere adierazten da jatorrizko bizkarkaria:

- i) Bokal artean: 5v *asetic*, 5v *basuetan*, 6v *aseti*, 6v *yrasarri*, 7r *arrausa-gorringoa*, 7v *ereyñosa*, 9v *asico* 'atzeko', 10v *xasu* 'jatzu, zaizu', 12r *osic* 'hotzik', 12v eta 13v (bitan) *lisate*, 13r eta 14r *basuc*, 13r *visisea* 'bizitza (abs. sg.)' 13r *enesat*, 14v *basuac* 'batzuek', 14v *mayordomusat*, 14v *salasat*, 14v *guarda-ropasat*, 5v eta 14v *basuetan*, 14v *dispenserusat*, 15r *bisuc* 'bitzuk'; 3r *ossa* 'hotza', 9v *asserengoa* 'atzerengoa, azkenekoa', 10r *asserengo-guino*, 12v *bassasacayti* 'basatzengatik', 13r *enessat*, 13r *bassuoc*.
- ii) Hitz amaieran: 4r *valis* eta 14v *balis*, 7r *vgas semea*, 7r *vgas alabea*, 8r *vgas-ayta*; 12v *oss* 'hotz'¹⁶.

¹⁶ Beharbada bokal artean <VssV> erabiltzearen ondorioz; cf. 3r eta 7r *ossa*, 12v *ossonegasco*.

Afrikatu apikarien sailean <s> eta <ss> dira arruntenak: 6r *ysua*, 6v *asotu* ‘atsotu’, 8v *ausa*, 9r *oseguin*, 9v *vsitu*, 9v *usa*, 12v *esteusut*, 12v eta 13r *esean*, 13v *esera*, 14r *aseguin dau*, 14r *eyten deusat...*; 12r *osseyn*, 12r *asso*, 12r eta 12v *ecussu* ‘ekutsu’, 12r *asseguin*, 25 *iricassu* ‘irikatsu’, 14r *assoari...* Alabaina, badirudi kasu batzuetan afrikatuak bereizteko ahalegina egin zuela Mikoletak. Lehenik, <ts> dago: 5v *etsea*, 7v *ytsasoa*, 9v *atsoa*, 12r *ytsuric*. Bigarrenik, <zs> eta <sz>: 6v *vizsa* ‘bitsa’, 7v *ozsoa* ‘otsoa’; 9r *osza* ‘hotsa’¹⁷.

Adibideoi begiratuta ikus daitekeenez, zenbait berba emateko hiru aukera baliatu zituen Mikoletak, eta hortik etorri zitzaion (cf. 6v *asotu*, 12r *asso* eta 9v *atsoa*), besteak beste, Pagolaren (2002: 204) gaitzespena.

Aurrekoetz gain, kasu gutxi batzuetan <z>-ren eta <ç>-ren bidez adierazten da afrikatu apikari etimologikoa, beti bokal artean: 6r *auza* ‘hautsa’, 8v *mazorria* ‘mahats-orria’, 8r *eupaza* ‘aupatsa’, 9v *maza*, 9v *lozea* ‘lotsa (abs. sg.)’, 10r *biza* ‘bitsa’; 6r *yçutu* ‘itsutu’.

6. Eztabaidagaiak

6.1 Neutralizazio-zantzuak

Mikoleta eskuizkribuko gaztelaniazko pasarteak irakurrita, argi dago idazlea gordetzaila izan zela arlo grafikoan: garai hartako Bilboko gaztelanian galduta zeuden bereizketa zaharren desagerpena ostentzeko edo ezkutatzeko nahia erakusten du testuak, eta arau orokor, bereizle eta gordetzaila bati atxikitzeko ahalegina, nahiz eta sistematikotasunik lortu ez. Bestalde, orduko gaztelaniak /θ/ bazuela pentsatzea arazotsu da, Penintsularen iparraldeko dinamiken eta Hego Euskal Herriko gaztelaniaren berezko ezaugarrien argitan. Ulibarriren (2015) proposamenera (hots, <s>-ren erabilera zabala <z> [θ] adierazteko gordetzearen ondorio delakoa) emanago eta jarriago nago, baina Lehenengo Euskara Modernoko testuetako kasuistika

¹⁷ Halere, ez dirudi kasu hauen atzean erabaki grafiko tinkorik dagoenik; cf. 9r *son* – *osza*, baina 9r *sonar* – *oseguin*.

azaltzeko; izan ere, ordurako hedatuago zegokeen hortzarteko ebakera, jende ikasiaren artean behintzat. Neure ustez, *Mikoleta* eskuizkribuko auzia seseoarekin eta, zehatzago, § 5.2-n aipatutako [s] ebakerarekin lotuago egon daiteke, fenomenoak ordukoxea zen proposamenean (Satorre 1989; Núñez-Méndez 2021) oinarri harturik.

Euskarazko pasarteei helduta, ezin esan daiteke txistukariak adierazteko grafema bakarra (<s>) zegoenik. Mikoletak berak herskari aurreko kokapenaz kanpo emandako <c>, <ç> eta <z> grafemek bizkarkaria adierazten bide dute, are euskal ondare zaharreko adibideetan: 5r *yaz*, 5v *egaz eguin*, 6r *sugaz*, 6v *artez*, 10v *leguez*...; 5v eta 8r *zaguia*, 7r *zayna*, 7r *zauria*, 8r *zyla*, 6v *çuritu*...; 6r *azala*, 9v *azebaria*, 12v *orraziagas*, 7r *yrapaçi*, 9r *açia*, etab.

Bestalde, <s>-ren erabilera hedatua azaltzeko, gaztelaniazko [s]-ren ebakera *seseantea/ciceantea* gakoa delakoan nago; izan ere, ebakera ez zitekeen ez hortzartekoa, ez apikaria: hurbilago zegokeen euskal frikari bizkarkariaren ebakeratik apikariarenetik baino¹⁸, eta horrek azal lezake zenbait idazlek <s> hautatu izana euskarazko (ia) edozein txistukari adierazteko. Ondorioei begira, irakurketa horrek zenbait daturen bestelako interpretazioa eskatzen du: <s>-k euskal frikari bizkarkaria (ere) adierazi ahal izateak aurretik ere ezagun ziren zailtasunak dakartza, ez baitago ikusterik bizkarkari/apikari oposizioa galdua zen ala ez, Ulibarrik (2015) nabarmendutako legez.

Mikoletaren euskaran neutralizazioaren zantzutzat har daitezkeen datu ziurrak gutxi dira. Alde batetik, <s>-k bizkarkaria ere adieraz zezakeela onartuta, 8r *ombligo* – *zyla*, *syla* edo *suri*- (6 aldiz) eta *çuri*- (behin) zein 6v *çauala* eta 6v *saualdü* bikoteetan polifonia zegoela pentsa daiteke, Pagolarekin (2002: 204) bat etorritz; alabaina, poligrafia-kasua ere izan daiteke, beste testu batzuek islatzen dutenez (§ 6.2). Bestalde, hiperezuzenketaren itxurako kasu gutxi batzuk daude, non bokal arteko zein hitz amaierako grafemek ezin baitute apikaria adierazi: <ç> *pro* <s> dago bokal artean

¹⁸ Horren alde, egungo datuetan oinarritutako azterlanak badira ere, ikus Iribar, Pagola eta Túrrez (2020, 2022). Ezagutza fonetiko garaikideak iraganaren berreraiketarako eman dezakeen laguntzaz, ikus Stuart-Smith (2004).

(5v *atolladero* – *baçaça*, *blancura* – *suritaçuna*, *comprar* – *eroçi*, *morder* – *vçi-gui*), eta <z> *pro* <s> silabaren buruan (9v *viña* – *maxtia*, 7r *huir* – *ynex eguin*).

Eskuizkribuan den grafia-erabilerarik deigarriena <s>-ren baliatze hedatua dela ahaztu barik daukagula, aurreko adibideetan neutralizazioak eragindako hiperzuzenketak ikus daitezke, Ulibarrik (2015: 138) *Dotrinazko sermoitegiko ecuci* ‘ikusi’ eta *goce* ‘gose’ azaltzeko erabilitako logika berari jarraikiz. Horrenbestez, *Mikoleta* eskuizkribuko frikarietan neutralizazioa aurreratuta zegoela pentsatzeko zantzuak leudeke. Izan ere, oposizioaren galera bokal arteko kokapeneraino hedatuta legoke (hots, errazen gertatzen den inguruneetatik harago). Hain zuzen, horren alde egiten du <z>, <ç> eta <c>-ren kokapenak: 9v *viña* – *maxti* adibideaz landara ez dut besterik aurkitu herskari aurrean, non <s> baita arrunt; aitzitik, <z>, <c> eta <ç> grafemen erabilera ugaritu egiten da oposizioaren galera beranduago edo/eta zailago gertatzen den inguruneetan: kasu bakarra dago herskari aurrean, baina gehiago dira, hurrenez hurren, hitz amaieran, hitz hasieran eta bokal artean; hots, korrelazioa dago neutralizazioa beranduago iristen den inguruneen eta grafemen erabileraren artean.

Afrikatuei dagokienez, Pagolak (2002: 206) ez zekusan neutralizazioa proposatzeko arrazoirik, baina, zenbait adibide tentuz aztertuta, osterantzekoa ondoriozta daiteke: afrikatuak <s>-z edo <ss>-z adierazteak interpretazio ziurrak eragozten ditu, baina aurreko lerroetako logika bera aplikatuz, neutralizazioa sail horretan ere bazela lerakuskete 8v *mazorra* ‘mahats-orria’, 8v *maz passea* ‘mahaspasa (abs. sg.)’, 9v *maza* ‘mahatsa’ eta 9v *lozea* ‘lotsa (abs. sg.)’ adibideek.

Aurreko guztiak gogoan, egia da ia edozein txistukari adierazteko <s> baliatzeak irakurketak oztopatu eta interpretazio sendorik egitea eragozten duela. Halere, neutralizazioaren zantzuak dakuskit eskuizkribuan; areago, inguruneen arabera banaketa grafikoei loturik, neutralizazioa aurreratuta zegoela uste dut.

Lehentxoagoko ondorioari indarra emateko, Bilboko beste testu batzuetan zer gertatzen den begiratzea otu zait, baina Bilbo aldeko gainerako testuak ez dira bereziki lagungarriak. Izan ere, edo laburregiak dira edo, Miko-

letarenean legez, <s>-k edozein txistukari adieraz dezake. *Enojaduric* kantu zaharra (ca. 1622, *apud* Arejita 1991) da erkagai erazkoena.

Enojaduric kantuan, <s>-k sistematikoki adierazten du frikari bizkarkaria herskari aurrean eta hitz amaieran: 2 [*est*]aquidala, 9 *estaquit*, 11 *estaucat*, 12 *gustia*; 3 *aditu jatas*, 5 *guichigas*, 8 *nigas* eta 13 *yminiagas*. Hitz hasieran, aldiz, <c> besterik ez dago (2 *cegayti*, 6 *bior citean*, 7 *ce*, 9 *cer*), eta bokal artean ere <c> eta <z> ageri dira, izan ondare zaharreko hitzak, izan maileguak: 7 *egoceana*, 12 *mercedua*, 12 *licencia*, 13 *mereciçaga*, 19 *cirea*. Neure ustez, banaketa koherente horren azalpen errazena da herskari aurrean eta hitz amaieran bizkarkari/apikari bereizketa galdua zela esatea. Arestiko datuak eta *Mikoleta* eskuizkribukoak erkatuta, koherentzia linguistikoa eta kronologikoa ageri zaigu: XVII. mendearen hasieran (*Enojaduric*) herskari aurreko eta berba amaierako inguruneetara mugatzen zen neutralizazioa aurreratuago legoke *Mikoleta* eskuizkribuan.

6.2 Fenomeno grafiko hedatuagoa

Azpiatal honetan ideia bat azpimarratu nahi dut: *Mikoleta* eskuizkribuko gorabehera grafikoak ez dira bakanak Euskal Herriko mendebaleko testu-corpusean. Bilbo aldeko XVII.-XVIII. mendeetako hainbat testutan adieraz dezake <s>-k (ia) edozein txistukari: ez da hala gertatzen *Refranes y sentenciasen* (Lakarra 1996) eta *Enojaduric* kantan (Arejita 1991), baina bai Basabilbasoren gutunean (Sarasola 1983), Barnetxearen kantan (Zuloaga 2018) eta Zolloko galdetegian (Zuloaga eta Antequera 2019). Horiek ikusita, pentsa liteke Bilbori nola edo hala loturiko tradizioa edo ohitura grafikoa zela, baina baieztapen hori ez da zuzena, Bilboz eta Bizkaiaz gaindiko beste testu batzuetan ere badagoelako. Hala ikusi dut¹⁹, besteak beste, Ibarguen-Cachopínen kronikako zenbait materialetan (Arriolabengoa 2008), Sevillako euskal bertsoetan (Ulibarri 2011), Arrasateko udal-bando batean

¹⁹ Zerrendatik kanpo utzi ditut ondorio sendorik ateratzeko laburregi diren testuak eta neutralizazioak eragindako hiperzuzenketa-kasutzat jo daitezkeen adibideak dakartzatenak, hala nola Rita Barnetxearen 1763ko euskal kanta, Eibarko 1685eko koplak, 1614ko *Sumario breve* eta Bizkai-Gipuzkoetako XVIII. mendeko zenbait egilerenak.

(Ozaeta 1992), Lubieta donostiarraren hiztegian, *Dotrinazko sermoitegian* (Ulibarri 2015) eta Getariako bi gutunetan (Leturiaga 2024). Ez dut hona ekarriko testu horien guztien azterketa xeherik (ikus Zuloaga 2020: § 4.7), baina arestiko zerrendaz gaindiko beste hiru testutako kasuistika bai, aztertuko dut; izan ere, lagungarri dira arlo grafikoa bere horretan aztertzearen garrantzia azpimarratzeko nahiz *Mikoleta* eskuizkribuko auzi grafofonologikoa argiago ikusteko.

6.2.1 *Amenduxen eresia* (1564)

Aintzat harturik txistukarien neutralizazio klasikoa Euskara Zaharreko berrikuntza dela eta Euskal Herriko mendebalean eta erdialde zabaleko kostaldean lekukotu dela historikoki (Zuloaga 2020: § 4.7), arreta ematen du Joan Amenduxen eresian <s> grafemak edozein txistukari adierazteko erabili izanak, testua XVI. mendekoa eta Nafarroakoa baita²⁰. Lehenik, herskari aurreko adibideak daude: 11 *estu*, 11 *estudan*. Bigarrenik, instrumentaleko markari dagozkionak: 6 *gutis*, 10 *aldias*, 12 *garitates*. Hirugarrenik, bokal artekoak: 4 *lusean*, 8 *gusia*, 11 *isanen*, 14 *judision*, 15 *gusiequin*. Laugarrenik, 8 *arreci* 'harresi' ere badago. Bosgarrenik, afrikatuetan 8 *ysuriric* 'itzuririk' dakar testuak.

Herskari aurrean neutralizazioa errazago gertatzen dela eta antzeko adibideak bakan baina garai bertsuan han-hemen aurki daitezkeela presente daukadalarik, ingurune horretako adibideak azterketatik kanpo utziko ditut, badaezpada. Halaber instrumentaleko markari dagozkionak, Nafarroako eremu batean apikaria (izan) baita arrunt.

Amenduxen testua bere horretan irakurri eta arlo grafikoa eta fonikoa bereiziko ez balira, neutralizazioa aurreraturik edo buruturik zegoela pentsatu

²⁰ Beharbada kasu ezagunena da Amenduxena, baina Nafarroako beste testu labur batzuetan ere azaldu da txistukarien interpretazioaren arazoa: Bortzirietako zenbait esaldiz ari zela, hau zioen Reguerok: «... txistukarien nahasketa gertatzen da, baina ezin jakin benetan ahoskerari dagokion ala kontu grafikoa den: *suc, es* (1549), *ser* (1609), baina *galceagatic* (1549), *guezurra*, *çayo*, *mordaça*, *oçar* (1609)» (2019: 86).

beharko litzateke, oro har oposizioaren galera berankorragoa den bokal artean ere ageri baita bertan²¹. Gainera, 8 *arreci* eta 8 *ysuriric* hiperzuzenketatzat jo litezke, neutralizazio-prozesua burututa ikustearen alde. Nik, aldiz, irakurketa okertzat dut hori. Izan ere, Iruñeko testu horretan neutralizazioa Euskal Herriko beste edozein lekutan baino aurreratuago zegoela onartzea dakar. Hartara, azaldu egin beharko litzateke zergatik ez den halako neutralizaziorik lekukotu Nafarroan ez garai berean, ez ondoren, eta nolatan egon zitekeen berrikuntza indartsuago XVI. mendeko Iruñerrian, neutralizazioa gerora indartu eta hedatu den eremuetan baino. Neure iritzian, azalpena bestelakoa da: nahaste grafiko hutsa; alegia, <s>-ren eta <c>/<ç>-ren arteko truke grafikoetara mugatu behar da auzia, eta ez dago zertan neutralizazio-zantzurik hartu.

6.2.2 Landucciren hiztegia (1562)

Landucciren hiztegiaren azterketa Amenduxen eresiarena baino konplexuagoa da, Euskal Herriko mendebaleko testua baita: alde batetik, lekukotasun faltaren ondorioz, zail da jakiten neutralizazioa, gertatu eta indartze-kotan, noraino irits zitekeen garai historikoan Gasteiz aldean; bestalde, neutralizazioaren adibidetzat jo izan diren adibideak dakartza hiztegiak. Atutxak (2013) zioenez, bizkarkari/apikari oposizioaren galeraren adibide garbiak herskari aurrean metatzen dira corpus horretan.

Zuloagaren lanari (2020: § 4.7.4.1.2) jarraikiz, herskari aurrean²² hitz batzuek sistematikoki dute <s> Landuccirenean, hala nola *expata*, *pixti*, *iraztu* eta *eguarzten* berbek, eta horietatik eratorriek. Aurrekoez gain, badaude neutralizazioa isla dezaketen beste kasu batzuk ere, nahiz eta <ç>/<z> dutenak ugariagoak diren: *plaçan*, *gustion aurrean* behin, baina 18tan zenba-

²¹ Mitxelena ere jabetu zen testuaren berezitasun grafikoez, baina ez zuen neutralizaziorik aipatu: «Particularidades gráficas curiosas son el repetido empleo de gi (como en la ortografía vasca moderna) por gui, y la frecuente confusión de s y ç (c, z), en favor generalmente de la primera letra (pero *arreci*, v. 8, parece estar por *arresi* «muro, muralla»). Por ello supone Irigaray que *ysuriric*, en el mismo verso, puede ser *yzuriric* (= *itzuriric*) ‘huido(s)’, no ‘derramados’» (2011 [1964]: 104).

²² Segurtasun handiagotzatzeko, bazter utzi ditut maileguaren kronologiak eta/edo gaztelaniatzko formak baldintza zitzakeen aldaerak.

tu dut guzti; *abustuyla* eta *abustua* daude, baina aurka dituzte *abuñtuan* eta *abuñtuko*. Bestalde, hiztegiak *esquerrerus* dakar, baina <zq> dutenak dira arruntenak: *ezquerrerus*, *ezquerria*, *esqu ezquerria*, *gauça ezquerria*; berebat, *escararr eguin* bakanaren aurka daude *ezcararra* (gainean emana) eta (C) *gazcararraquin* joa, eta *nezcato escongüeya*-ren aurka daude *ezcondu*, *ezcondua*, *andra ezcondua*, *ezconçea*, *ezconcaria*, *andra ezconçaria* zein dotea *edo ezconçea*; ikus, halaber, *arçepisticoa*, *arçepisticoan gauçea*, *episticoa* eta *episticoan gaucea*, baina *croçea epizticoana*.

Berdintsu, -zko atzizkian <s> dago batzuetan (*çapata ylariscoa*, *sedasco capulloa*, *espatasco ysgrimea*, *canasco jocuac*, *gauça pisu guchisco[a]*), baina aurkako adibideak gehiago dira: *burniazco gauçea afiladu*, *azerozco ballestea*, *çerazco blandoea*, *suzco votoya*, etab.²³.

Aurreko adibideren batek islatzen duenez, Landuccirenean etimologikoki apikaria adierazteko <z> eta <ç> ageri dira tarteka; hots, hiperzuzenketak kasuak daudela dirudi. Gainera, sail honetan ere oso ohikoak dira bikoteak: batzuetan <s>-z ematen direnak <z> edo <ç> dutela ere ageri dira (cf. *vezteri*, *competidu veztequin* eta *beçte gauça*²⁴, baina *besten gauçea*, *ta orra beste aldera*, (B) *batetiq eta bestetic*, *villa vaterean bestera*, (B) *lecutica lecura*, (C) *bestelan*, *ex bata ta ez bestea*, *ex alde batera ta ez bestera*, *ex lecu batean*, *ta ez bestean*, *aynbeste*). Lauzpabost hitzek ez dute aurreko polimorfismorik eta <z>-z ageri dira sistematikoki, nahiz eta bakanak izan: azalean bitan aipatzen da *ezqueraz* ‘euskaraz’, *aratizteac* behin besterik ez dago²⁵, eta *erakutsi* aditza *eracusçi* sarreraren bidez ematen da (eta *enseñado – eracusçia*), baina aditz-izenaren markarekin *eracuxtea* dago.

Testu batean neutralizazio-kasu argiak daudenean hiperzuzenketak ere egotea ez da harrigarria; alabaina, Landuccirenean herskari aurretik apika-

²³ Inoiz, badago <sc> digrafoa frikaria adierazteko, oro har herskari aurrean; cf. *videsçcoa* eta *asçtu eraguin*.

²⁴ Adibide horri lotuta, ikus Mitxelena-ren oharra: «No se ve bien si se ha corregido *beste* en *beçte* o al revés» (2011 [1958]: 340, 176. oin-oharra).

²⁵ Testuan *eçe treznea* ere badago, baina kasu honetan bestelakoa da azalpena; ikus Mitxelena (2011 [1961]: 231).

ri etimologikoa <ç>/<z>-ren bidez adierazten den aldiro hiperzuzenketa-
ren azalpena jotzeari gehiegi deritzot. Izan ere, neutralizazio-kasutzat
eman daitezkeenak (hots, bizkarkari etimologikoa <s>-z adierazten dute-
nak) baino gehiago dira. Nik neuk zalantza edo/eta hautu grafikoen eragina
dakusat Landuccirenean, eta horiek ere gogoan hartuta, lehen begi-kolpean
hershari aurreko hiperzuzenketa orokortutzat eman litezkeen adibideak
azaldu beharrekoak direlakoan nago. Zalantza/hautu grafikoen eraginaren
alde egiten dute, halaber, jatorrizko eskuizkribuak dakartzan zuzenketek,
Mitxelenak bere edizioan markatutakoek; cf. «s corrige una ç anterior»,
sartu-ri buruz (2011 [1958]: 251, 37. oin-oharra); «s corrige z, o tal vez al
revés», *abustua*-ri buruz (2011 [1958]: 272, 75. oin-oharra); «B tachó la ç y
corrigió la s con una z», *aza*-ri buruz (2011 [1958]: 281, 91. oin-oharra); «ç
corrige una s: yçossa», *yçossa*-ri buruz (2011 [1958]: 292, 106. oin-oharra);
«ç corrige s», *abuçuan*-i buruz (2011 [1958]: 303, 120. oin-oharra).

Aurreko guztiaren argitan, neure ustez hautu grafikoek ere eragin bete-
dute Landucciren datuetan, eta kasu guztiak ezin diraitsu-itsuan interpre-
tatu. Landuccirenean ere zalantza eta hautu grafikoen eragina atzematen
da, nahiz eta ezin esan daitekeen Amenduxen testuko kasuistika bera du-
gunik, ingurunearen arabera banaketa esanguratsua baitago: neutraliza-
ziotzat har daitezkeen kasu gehienak herskari aurrean metatzea ez bide da
ausazkoa; neutralizazioarekin lot daitezkeen fenomenoak da, eta baliteke ho-
rrek (edo horrek ere) zalantza eta hautu grafikoetan eragina izana.

6.2.3 *Ibarguen-Cachopínen kronika (XVI. mendearen amaiera)*

Ibarguen-Cachopínen kronikan bildutako materialak ugari eta askotari-
koak izateak galarazi egiten digu material guztiak jatorri eta sorta bakar
batekoak balira bezala aztertzea. Txistukarien neutralizazioari dagokionez,
euskarazko material batzuen laburtasunak eta bakantasunak (esaldi solteak,
hitz isolatuak...) ez du biderik errazten bereizketa galdua ote zen edo egi-
leen hautu grafikoen ondorio den erabakitzeke. Kronikak biltzen dituen
hala kantu epikoak, nola material laburrak bazter utzita (ikus horien azter-
keta xeheagoa Zuloaga 2020: § 4.7.3.1.3 lanean), ordea, ikuspuntu grafiko-

tik ziurtasun handiagoa ematen dute Kronikan jasotako bi testuk: Andramendiko idatziek eta XVII. mendearen hasieran gehitutako bi hiztegik.

Andramendiko idatziak deigarriak dira, <s> kokagune guztietan agertzen baita, jatorrian txistukari bizkarkaria zein apikaria egon, bai frikarietan, bai afrikatuetan. Frikarietako adibideak dira 1-4 *escutari*, 1-6 *gustioen...*; 1-4 *ascogas*, 2-7 *barriacas...*; 2-3 *saspi*, 2-6 *san...*; 1-3 *isanic*, 2-9 *ysan...* Bada, aurrekoen argitan pentsa liteke neutralizazioa burututa zegoela, baina adibide jakin batzuen azterketak bestelakoa islatzen du: 2-3 *sazpi* ereduko adibide batean harrigarria litzateke, neutralizazioa islatzekotan, hitz hasieran <s> egonik herskari ahoskabearen aurretik <z> mantentzea; halaber, 2-7 *naguçi* eta 11 *naguçari* hiperzuzenketatzat jo litezke, baina horrek bereizketaren galera oso aurreratuta egotea eskatuko luke berriz ere: kontu grafikoa direla uste dut; alegia, <s> eta <ç>-ren arteko poligrafia-kasua dagoela.

Aurrekoek landara, 1-8 *caltesat*-ek gakoa ematen duelakoan nago: kontu grafiko hutsa bide da afrikatu bizkarkaria <s>-ren bidez ematea (cf. 1-1 *emireçi*, 2-2 *jayaçea*, 2-6 *baçarrean*, 2-7 *gueçi*, 2-7 *eçe* eta 2-10 *bereçat* testu berean)²⁶, eta gainerako kasuak ere hautu edo ohitura grafikoen arabera azaltzekoak direla uste dut, areago testua XVI. mendearen erdialdekoa dela kontuan harturik (Arriolabengoa 2008: 9 eta hurrengoak). Horrenbestez, ez dirudi Andramendiko idatzietan bizkarkariaren lekuan dauden <s>-ek nahitaez apikaria adierazi behar dutenik.

XVII. mendearen hasieran Kronikara gehitutako hiztegitxoek ere informazio interesgarria ematen digute. Zehazki, Bizkaiko eta Bizkaiaz (oso) gaindiko berbak jasotzen dituzten bi berba-zerrenda dira, eta interesa bien arteko erkaketatik dator. Txistukariei dagokienez, <s> grafema ageri da zenbaitetan bizkarkariaren lekuan, baina <ç> ere badago apikariarenean. Hona hemen lehenengo hiztegitxoko adibide sorta bat:

— Frikari bizkarkariaren lekuan <s>: *a las uñas – ascaçalah, bermejuelas – escalua*.

²⁶ Halaber, afrikatu apikaria behin baino gehiagotan adierazten da <ch> digrafoaren bidez: 1-7 *egorochi* (cf. OEH, s.v. *egorrotxi*), 2-8 *achacaba* eta 2-11 *acheguìn*.

- Frikari apikariaren lekuan <ç>: *a la barriga* – *çauela*, *a la espada* – *espata*, *al candill* – *criçellua*, *fuego* – *çua*, *manzana* – *çagarra*, *besugo* – *eroçela*, [ç] *erraja* – *çarralla*.
- Afrikatu bizkarkariaren lekuan <s>: *carbón* – *ycasa*, *riñones* – *guil-surinah*.
- Afrikatu apikariaren lekuan <ç>: *polwo* – *auça*, *cordero* – *bildoça*.

Ondoko hauek, bestalde, bigarren hiztegitxokoak dira:

- Frikari bizkarkariaren lekuan <s>: *ascaçalah* – *uñas*, *espatea* – *espada*, *escalua* – *bermejuelas*.
- Frikari apikariaren lekuan <z>, <c> edo <ç>: *coñecoac* – *vestidos*, *cricella* – *candil*, *erocela* – *besugo*, *zabela* – *barriga*, *zua* – *fuego*, *zagarra* – *mançana*, *zarrallea* – *cerraja*.
- Afrikatu bizkarkariaren lekuan <s>: *ez dago*.
- Afrikatu apikariaren lekuan <z> edo <ç>: *auza* – *polwo*, *bildoza* – *cordero*.

Agerikoa denez, hitzak berberak izanik ortografia eraldatuta dago bigarren hiztegitxoan, <z> grafema erantsita, bai eta aldaeraren bat aldatuta edo zuzenduta ere (*guilzurrinah* – *riñones* eta *ycazà* – *carbón* dakartza bigarren hiztegiak). Bestalde, esanguratsua da eskuren batek apikariaren lekuan <z> zegoen hainbat kasutan <s> aldatu izana (ikus Arriolabengoa 2008: 137-143ko oin-oharrak). Balirudike idazleen hautu edo tradizio grafikoak nahasten zirela, eta <s> zein <z> baliokide zirela aipatutako adibideetan.

Esaera eta hiztegitxoetako materialez gain, Kronika barnean agertzen diren hitz solteetan ere lehen aipatutako bi joeren adibideak daude. Alde batetik, forma batzuek <s> dute bizkarkari etimologikoaren lekuan (*biscaitar*, *escutariac*, *urgaspide*...); bestalde, apikari etimologikoaren lekuan <ç>-dunak dakartza testuak (*hereçiäc*, *naguçia*). Kasuren batean batera nahiz bestera agertzen dira hitzak; cf. *çançuac* eta *sansoac* eta *çuçia* eta *suçiüac*.

Aurrekoak esanda, Iburguen-Cachopínen kronikan txistukarietan ikusten diren gorabeherak esparru grafikoari lotzen zaizkiola uste dut: ez daku-sat arrazoi trinkorik testuan bizkarkari/apikari bereizketa galdua zegoela pentsatzeko. Txistukariak adierazteko grafema batzuk edo beste batzuk erabiltzea gehiago da, neure ustez, auzi grafiko hutsa.

7. Ondorioak

Mikoleta eskuizkribuaren (ber)azterketa ardatz harturik, lan honen bidez ekarpena egin nahi izan diot euskal testuen azterketa grafofonologikoen esparruari. Ikuspuntu orokorretik, beharrezkoak baizen interesgarriak diren bi atazaren onurak erakutsi uste ditut. Alde batetik, testu zaharren ikerketari heltzean, jardun idatziari berez-berez loturiko azterketa grafiko beregain eta xeheen premia azaleratu dut: testu jakin baten azterketa linguistikoa egin eta hizkuntzaz ondorioak atera aurretik alderdi grafikoa bereiz eta bere osotasunean ikertzearen hobariak eskaini ditut. Bestalde, euskal idazle zaharrek baliaturiko sistema grafikoek erdal tradizio zabalagokoetan ikasitakoak oinarri dituztela gogorarazi dut, eta, horrenbestez, erdal tradizio horiek geure zeregin honetarako ezagutu beharra ere azpimarratu nahi izan dut.

Orokorretik zehatzera etorrira, *Mikoleta* eskuizkribuko euskarazko pasarteak ez ezik gatzelaniazkoen lagin bat ere erabiliz, erdal eta euskal txistukarien adierazpena (ber)aztertu dut, eta berrikusi egin ditut bai euskalariek Mikoletaren txistukariez egindako irakurketak, bai Ulibarrik (2015) alor grafikoa eta fonikoa bereizi beharraz eginiko oharrak.

Orain, aurreko lan baten (Zuloaga 2019) ildoari jarraituta, sendoago baieztza daiteke *Mikoleta* ez zela, inoiz idatzi denaren aurka, idazle «axolagabea» edo «galdua», ezpada aldaketa ugariko trantsizio-garaia bizi zuen gatzelanian alfabetatu eta ondotik euskaraz idatzi zuen egilea. Puntu honetan, eskuizkribuko aldakortasun grafikoa hurrago dakusat Cabrerak (2003: 163) emandako hurrengo deskripzio honetatik, Pagolarenetik (2002) baino:

La variabilidad no significa, como a veces se ha dicho, anarquía o desbarajuste, ni implica necesariamente la idea de un copista ignorante que comete errores, siempre inevitables evidentemente, sino ante todo refleja el proceder de quien actúa de acuerdo a una tradición escriptológica heredada.

Hain zuzen, garaiko konplexutasun linguistikoaren testigu da *Mikoleta* eskuizkribua: bertoko gatzelanian gertatzen ari ziren eta idazleari itzurtzen zaizkion aldaketekin batera, arau zaharragoa eta orokorragoa gordetzeko ahaleginak islatzen ditu testuak, Penintsulako beste eremu batzuetan jazo

izan zen legez; ikus, Andaluziako *seseoa* dela eta, Guitartek (1983) deskribaturiko fenomenologia.

Euskal datuei dagokienez, <s>-ren erabilera hedatua gaztelaniazko garai bateko [ʂ]-ren tarteko ebakerarekin lotuago dagoelakoa daukat, eta horrek euskarazko frikari bizkarkaritik izan zezakeen hurbiltasunarekin, ezain grafema /θ/ adierazteko gorde izanarekin baino gehiago. Beraz, <s>-k txistukari bizkarkaria zein apikaria adieraz ditzakeela onartu beharra dakar aurreko irakurketak, eta horrek nabarmen apalarazten du, Ulibarrirekin (2015) bat etorriz, eskuizkribuko txistukarien neutralizazioaz esan daitekeena: xeheago bilatu eta aztertu behar izan ditut zenbait datu, auziari argi apur bat egiteko. Neure iritziz, neutralizazioa bazela eta, areago, aurreratuta zegoela pentsatzeko zantzuak egon badaude. Bi dira nagusiak: lehenik, hipertzuzenketatzat jo daitezkeen kasuak, non <c> eta <z> *pro* <s> ageri baita; bigarrenik, ingurunearen arabera banaketa esanguratsua; zehazki, korrelazioa dakusat erabilitako grafemen eta oposizioaren galera gertatzen den inguruneen artean: <s>-ren ordeztu, <z>, <c> eta <ç> ugariagoak dira oposizioaren galera beranduago gertatzen den inguruneetan.

Ikergai nagusiaren osagarri, Euskara Arkaikoko eta Zaharreko beste hiru testuren azterketa grafonologikoa ere egin dut, eta erakutsi uste dut horietan ageri diren zenbait egoera eta arrisku *Mikoleta* eskuizkribuan ikusitako berak edo bertsuak zirela: testuak dauden-daudenean idazle edo idazlariaren hizkeraren transkripzio leialtzat hartzea arazo dela berresten dute, *Mikoleta* eskuizkribuak legez, Amenduxen eresiak, Landucciren hiztegiak eta Ibarguen-Cachopínen kronikak.

Bibliografia

AGINAGALDE, Borja, ALDEKOA, Iñaki eta UGARTE, Felipe (ed.) (2007). *Joaquín de Alcibar Jauregui eta Acharan 1746-1810 eta Grand tourra (1772)*. Erroteta: Azkoitiko Udala.

ALARCOS, Emilio (1990). «De nuevo sobre los cambios fonéticos del siglo XVI», in M. Ariza, A. Salvador, A. Viudas (ed.), *Actas del I Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*. Madril: Arco/Libros: 47-59.

ALTZIBAR, Xabier (1992). *Bizkaierazko idazle klasikoak. Mogeldarrak, Astarloatarrak eta Frai Bartolome*. Nortasuna, dazlanak, grafiak. Bilbo: Bizkaiko Foru Aldundia.

AREJITA, Adolfo (1991). «XVII. mendeko Bizkaiko amodio-kantu ezezagun bat: *Enojaduric*», *Litterae Vasconicae* 6: 9-20.

ARRIOLABENGOA, Julen (2008). *Euskara Ibarguen-Cachopín kronikan. Testu zaharren ediziorako kontribuzioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.

ATUTXA, Udane (2013). «Txistukarien neutralizazioa mendebaleko euskararen XVI-XVIII. mendeen bitartean», in R. Gómez, J. Gorrotxategi, J.A. Lakarra eta C. Mounole (ed.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*. Gasteiz: UPV/EHU: 61-75.

— eta ZULOAGA, Eneko (2014). «La neutralización de las sibilantes en vasco: una perspectiva diacrónica», in F. Jiménez, A. Jimeno, A. de Lucas eta N. Celayeta (ed.), *Variación geográfica y social en el panorama lingüístico español*. Iruña: Nafarroako Unibertsitatea: 21-32.

BLANCO, Marta (2006). *Aproximación a la cronología de las transformaciones funcionales de labiales y sibilantes del español*. Santiago: Universidade de Santiago.

BOYD-BOWMAN, Peter (1980). *From Latin to Romance in Sound Charts*. Washington DC: Georgetown University Press.

CABRERA, Carlos L. (2003). «Reflexiones sobre grafemática histórica», in J. Borrego, J. Fernández, L. Santos eta R. Senabre (ed.), *Cuestiones de actualidad en lengua española*. Salamanca: Salamancako Unibertsitatea: 161-170.

CANO, Rafael (2014 [2004]). «Cambios en la fonología del español durante los siglos XVI y XVII», in R. Cano (ed.), *Historia de la lengua española*. Madril: Ariel: 825-857.

DODGSON, Edward S. (ed.) (1897). *Rafael Micoleta. Modo breve de aprender la lengua vizcayna*. Sevilla: F.P. Díaz.

— (1899). «Mr Sainthill and his Basque Studies». *Notes and Queries* 9 (3): 201-202.

ECHENIQUE, María T. eta PLA, Francisco P. (2013). «Reconstrucción fonética y periodización a la luz de la métrica y rima», in M.T. Echenique eta J. Satorre (ed.), *Historia de la pronunciación en lengua castellana*. Valentzia: Tirant: 63-106.

GORROTXATEGI, Joakin, IGARTUA, Iván eta LAKARRA, Joseba A. (ed.) (2008). *Euskararen historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.

GUITARTE, Guillermo (1983). «Las supuestas tres etapas del seseo», in *Siete estudios sobre el español de América*. México: UNAM: 63-98.

HUALDE, José I. (2000). «Bizkaiko kostaldeko hizkerak atzo, gaur eta bihar», in K. Zuazo (ed.), *Dialektologia gaiak*. Gasteiz: AFA: 11-25.

— (2010). «Neutralización de sibilantes vascas y seseo en castellano», *Oihenart* 25: 89-116.

IBARRA, Irune eta HIDALGO, Bittor (2021). «Mikoleta eta Sainthillen eskuizkribuen azterketa konparatua», *ASJU* 54 (1/2): 177-223.

IRIBAR, Alexander eta ISASI, Carmen (2008). «El seseo vasco: nuevos datos para una vieja cuestión», *Oihenart* 23: 241-258.

—, PAGOLA, Rosa Miren eta TÚRREZ, Itziar. (2020). «Caracterización articulatoria de las fricativas sibilantes alveolares del euskera. Primera parte», *Loquens* 7 (2): 1-24.

—, PAGOLA, Rosa Miren eta TÚRREZ, Itziar. (2022). «Caracterización articulatoria de las fricativas sibilantes alveolares del euskera. Segunda parte», *Loquens* 9 (1/2): 1-9.

ISASI, Carmen (1999). «Seseo, ese sigmática y edición de textos vascos», *FLV* 81: 227-240.

— (2006). «A vueltas con el seseo y otras cuestiones de fonética y morfología en documentación vizcaína», in J.A. Lakarra eta J.I. Hualde (ed.), *R.L. Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritza historikoaz*. *ASJU* 40 (1/2): 531-546.

—, IRIBAR, Alexander eta MORAL DEL HOYO, Carmen (2009). «Una transferencia vasca: el seseo de hablantes vizcaínos y guipuzcoanos», *Oihenart* 24: 201-235.

— IRIBAR, Alexander eta TÚRREZ, Itziar (2012). «Seseo vasco. Nuevos aportes», in B. Camus eta S. Gómez (ed.), *El castellano del País Vasco*. Bilbo: UPV/EHU: 173-190.

KRAJEWSKA, Dorota, ZULOAGA, Eneko eta EGURTZEGI, Ander (2022). «Sibilant mergers in 18th-century Basque», *Phonological data and analysis* 4 (5): 1-31.

LAKARRA, Joseba A. (1985). «Literatur gipuzkerarantz: Larramendiren Azkoitiko sermoia», *ASJU* 19 (1): 235-282.

— (1996). *Refranes y sentencias. Edizioa eta azterketa*. Bilbo: Euskaltzaindia.

— (1997). «Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri», *ASJU* 31 (2): 447-535.

LETURIAGA, Olatz (2024). «Hiru euskal testu argitara: Getariako eskutitzak (1796-1797)», *FLV* 138: 375-419.

LÍBANO, Ángeles (1998). «Diacronía de las alternancias gráficas navarro-aragonesas: las sibilantes medievales», in J.M. Blecua, J. Gutiérrez eta L. Sala (ed.), *Estudios de grafemática en el dominio hispano*. Salamanca: Salamancako Unibertsitatea: 135-148.

MADARIAGA, Pedro (1565). *Libro subtilissimo intitulado Honra de Escrivanos*. Valentzia: Iuan de Mey.

MALKIEL, Yakov (1971). «Deviational transparency as an occasional co-determinant of sound change», *Romance Philology* 25 (1): 1-52.

MINSHEU, John (1599). *Pleasant and delightfull dialogues in Spanish and English*. Londres: Bollifant.

MITXELENA, Koldo (2011 [1958]). *N. Landuchio. Dictionarium linguae cantabrigae* (1562). Berrarg. OC XII: 199-378.

— (2011 [1964]). *Textos arcaicos vascos*. Berrarg. OC XII: 1-197.

— (2011 [1961]). *Fonética histórica vasca*. Berrarg. OC VI: 1-543.

— (2011 [1968]). «Lat. s: el testimonio vasco». Berrarg. OC I: 343-358.

MUJICA, Juan A. (2002). *Euskal ortografiaren hastapenak Iparraldeko literaturan*. Leioa: UPV/EHU.

NUÑEZ-MÉNDEZ, Eva. (2021). «An overview of the sibilant merger and its development in Spanish», in Eva Núñez-Méndez (ed.), *Sociolinguistic approaches to sibilant variation in Spanish*. Londres: Routledge: 9-72.

OYOSA, Anabel E. (2013). «Consideraciones sobre grafemática en el ámbito hispánico», *Anuario de letras* 1: 273-348.

OZAETA, Arantzazu (1992). «Arrasateko testu zahar bi», *ASJU* 26 (3): 793-800.

PAGOLA, Rosa M. (2002). «Bilboko euskara XVII. mendean: Mikoletaren euskaraz ikasteko metodoa», in A. Arejita, A. Elejabeitia, C. Isasi eta J. Otaegi (ed.), *Bilboren 700. urteurrena. Hizkuntza-gunea*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea: 201-218.

PENSADO, Carmen (1983). *El orden histórico de los procesos fonológicos*. Salamanca: Caja de Ahorros eta MP de Salamanca.

PIKABEA, Josu (1993). *Lapurtera idatzia (XVII-XIX). Bilakaera baten lehen urratsak*. Leioa: UPV/EHU.

REGUERO, Urtzi (2019). *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testuetan barrena (1416-1750)* (ASJUren Gehigarriak 71). Leioa: UPV/EHU.

SANPERE I MIQUEL, Salvador (ed.) (1880). «*Modo breve de aprender la lengua vizcaína*», *Revista de Ciencias Históricas* 2: 122-156.

SARASOLA, Ibon (1983). «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos», *ASJU* 17: 69-212.

SATORRE, Javier (1989). «c, ç y z en la zona de Valladolid en el paso del siglo XVI al XVII», *Anuario de Estudios Filológicos* 12: 267-290.

STUART-SMITH, Jane (2004). *Phonetics and Philology. Sound change in Italic*. Oxford: Oxford University Press.

ULIBARRI, Koldo (2011). «1619. urtean Sevillan argitaraturiko bertsoak». *ASJU* 45 (1): 361-385.

— (2015). *Dotrinazko sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*. Gasteiz: UPV/EHU. (Doktorego-tesia).

— eta URGELL, Blanca (2019). «Euskararen gramatizazioaren hasikinak XVI. mendean: Pedro Madariaga eta euskal hotsak», in I. Epelde eta O. Jauregi (ed.), *Bihotz ahots*. M.L. Oñederra irakaslearen omenez. Leioa: UPV/EHU: 493-512.

VÉLEZ-SAINZ, Julio (2000). «El *Recueil Fossard*, la compañía de los Gelosi y la génesis de *Don Quijote*», *Bulletin of the Cervantes Society of America* 20 (2): 31-52.

ZELAIETA, Anjel (1988). «Rafael Micoleta Çamudio: *Modo breue de aprender la lengua vizcayna*», *Hizkuntza eta literatura* 7: 133-214.

— (1995). *Rafael Mikoletaren era llaburra*. Bilbo: AEK.

ZULOAGA, Eneko (2018). «Euskal kanta bat 1783ko antzerki-lan batean», *ASJU* 47 (2): 315-328.

— (2019). «Contacto y cambios lingüísticos en el pasado: sobre las sibilantes castellanas en el Bilbao del siglo XVII», *Anuario de Letras. Lingüística y Filología* 7 (2): 83-119.

— eta ANTEQUERA, José A. (2019). «Bizkai sartaldeko agiri judizial bat (1770). Edizioa eta azterketa», *FLV* 128: 123-172.

— (2020). *Mendebaleko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz*. Gasteiz: UPV/EHU. (Doktorego-tesia).

